

Milovan Đilas

SREČANJA S STALINOM

prevedla
Sonja Dolžan

*V spomin na
Aneurina Bevana*

Predgovor

V naravi človekovega spomina je, da se očisti odvečnega – v njem preživi tisto, kar je bilo najpomembnejše za poznejše odnose. Vendar je to tudi njegova šibka točka – ne more se izogniti pristranskosti, prilagajanju pretekle realnosti glede na sedanje potrebe in prihodnja upanja.

Zavedajoč se tega, sem se trudil, da bi v pričujoči knjigi čim bolj natančno predstavil dejstva. In če so v njej kljub temu sledi mojih današnjih pogledov, tega ni treba pripisati moji zlonamernosti ali pristranskosti borca, temveč prej omenjeni naravi samega spomina in prizadevanju, da bi na podlagi svojega sedanjega znanja osvetlil pretekla srečanja in dogodke.

V tej knjigi ni veliko stvari, ki jih podkovan bralec ne bi poznal iz že objavljene memoarske in druge književnosti. Ker pa dogodek postane razumljivejši in bolj plastičen šele, ko ga osvetlimo z več podrobnostmi in iz več zornih kotov, sem menil, da ne bi bilo odveč, če bi tudi sam kaj povedal. Pri tem sem menil, da so ljudje in človeški odnosi pomembnejši od suhoparnih dejstev, zato sem jim posvetil več pozornosti. To pa, da je v knjigi tudi marsikaj, kar bi lahko imenovali literariziranje, je treba manj pripisati mojemu načinu predstavljanja kakor pa želji, da bi temo naredil zanimivejšo, jasnejšo in resničnejšo.

Med delom na svoji avtobiografiji sem leta 1955 ali 1956 dobil idejo, da bi svoja srečanja s Stalinom objavil v posebni knjižici, ki bi jo lahko natisnil prej in ločeno. Toda kmalu sem končal v temnici – kjer ni bilo primerno, da se ukvarjam s tovrstno literarno dejavnostjo, saj se, čeprav se je nanašala na preteklost, ni mogla izogniti stiku z živimi političnimi odnosi.

Šele ko sem prišel iz zapora, januarja 1961, sem se vrnil k svoji stari zamisli. Seveda sem se tokrat, glede na spremenjene razmere in razvoj lastnih pogledov, moral teme lotiti nekoliko drugače. Več pozornosti sem namreč namenil psihološkimi, človeškimi stranem. Poleg tega pa se o Stalinu, čeprav smo v marsičem daleč od njega, še vedno piše tako protislovno, njegovo

bistvo pa je še vedno tako živo, da sem menil, da je nujno, da tudi sam na podlagi lastnih spoznanj in izkušenj na koncu izvedem zaključke o njegovi resnično skrivnostni osebnosti.

Predvsem pa me žene notranja potreba, da ne pustim neizrečenega nič, kar bi lahko imelo pomen za tiste, ki pišejo zgodovino, še posebej pa za tiste, ki se borijo za svobodnejši človeški obstoj.

Kakor koli že, tako jaz kot bralec bi morala biti zadovoljna, če bo resnica ostala nepopačena, pa čeprav zavita v moje strasti in razmišljanja. Kajti sprijazniti se moramo s tem, da ne glede na to, kako popolna je, resnica o ljudeh in človeških odnosih ne more biti nič drugega kot resnica o določenih ljudeh v danem času.

ZANOSI

1.

Prva tuja vojaška misija pri Vrhovnem štabu Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije je bila britanska – maja 1943 so se spustili s padali. Sovjetska vojaška misija je prišla devet mesecev pozneje – februarja 1944.

Kmalu po prihodu sovjetske misije je bilo odločeno, da bo v Moskvo poslana tudi jugoslovanska vojaška misija, saj je podobna misija že obstajala pri ustreznem britanskem poveljstvu. V Vrhovnem štabu oziroma med člani Centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije, ki so takrat delali v Štabu, se je pojavila močna želja, da bi poslali misijo v Moskvo. Mislim, da je Tito to ustno sporočil vodji sovjetske misije, generalu Kornejevu, vendar pa je povsem gotovo, da je bilo to vprašanje rešeno s telegramom sovjetske vlade.

Pošiljanje misije v Moskvo je imelo za Jugoslovane večkratni pomen, sama misija pa je imela drugačen značaj in v mnogočem drugačne naloge kakor misija britanskega poveljstva.

Kot je znano, je partizansko in vstajniško gibanje v Jugoslaviji proti okupatorju in njegovim domačim pomagačem organizirala Komunistična partija Jugoslavije. Svoje nacionalne probleme je reševala z najsurovejšimi oblikami vojskovanja, vendar se je še vedno imela ne le za članico svetovnega komunističnega gibanja, temveč tudi za neločljivo povezano s Sovjetsko zvezo – »domovino socializma«.

Najožjemu organu partije, političnemu biroju, bolj znane mu pod skrajšanim imenom politbiro, je ves čas vojne uspelo vzdrževati radijsko zvezo z Moskvo. Formalno je šlo za povezavo s Komunistično internacionalo – Kominterno, vendar pa je hkrati pomenila tudi povezavo s sovjetsko vlado.

Posebni pogoji boja in preživetja revolucionarnega gibanja so že večkrat povzročili nesporazume z Moskvo.

Kot najpomembnejše bi omenil naslednje:

1) Moskva nikakor ni mogla povsem razumeti jugoslovanske revolucionarne realnosti, tj. da je v Jugoslaviji, v boju proti okupatorjem, hkrati potekala notranja revolucija. Osnova tega nesporazuma je bil strah sovjetske vlade, da bi ji njeni zahodni zavezniki, predvsem Velika Britanija, lahko zamerili, da prek svojih komunističnih podružnic izkorišča vojne stiske okupiranih držav za širjenje revolucije in svojega vpliva. Boj jugoslovanskih komunistov je, kot se največkrat dogaja pri novih pojavih, izhajal iz ustaljenih stališč in nespornih interesov sovjetske vlade in države.

2) Moskva tudi ni razumela značilnosti vojskovanja v Jugoslaviji. Ne glede na to, kako so bili ne le vojaki, ki so se borili za ohranitev ruskega nacionalnega bitja pred nacistično nemško invazijo, temveč tudi uradni sovjetski krogi navdušeni nad bojem Jugoslovancev, so ga še vedno podcenjevali, že s tem, da so ga enačili s svojimi partizani in njihovimi oblikami vojskovanja. Partizani v Sovjetski zvezi so bili pomožna, stranska sila Rdeče armade in nikoli niso prerasli v redno vojsko. Sovjetski vrhovi na podlagi lastnih izkušenj niso mogli razumeti, da bi jugoslovanski partizani lahko prerasli v vojsko in državno oblast ter tako sčasoma dobili podobo in interese, drugačne od sovjetskih – svojo lastno obliko obstoja.

Zame zelo pomemben – morda celo prelomen – je bil v zvezi s tem ta trenutek:

Med tako imenovano četrto ofenzivo, marca 1943, je prišlo do pogajanj med Vrhovnim štabom in nemškimi poveljstvi. Razlog za pogajanja je bila izmenjava ujetnikov, njihovo bistvo pa se je zvedlo na dejstvo, da so Nemci priznali partizanom pravico vojskujoče se strani, tj. da se ustavi medsebojno pobijanje ranjencev in ujetnikov. Sicer je bil trenutek, ko so bili Vrhovni štab, glavčina revolucionarne vojske in tisoči ranjenih vojakov v smrtni nevarnosti, zato smo potrebovali kakršen koli premor, če bi le lahko prišli do njega. O vsem tem bi bilo treba obvestiti Moskvo. Zavedali pa smo se – Tito, ker

je Moskvo poznal, midva z Rankovičem pa bolj nagonsko – da ji ne smemo povedati vsega. Edino, kar smo ji sporočili, je bilo, da se z Nemci pogovarjamo o izmenjavi ranjencev. Vendar se v Moskvi niso niti poskušali vživeti v naš položaj, temveč so podvomili o nas, kljub rekam krvi, ki smo jih prelili, in nam zelo ostro odgovorili. Še vedno se spominjam – bilo je v mlinu ob reki Rami pred našim prebojem čez Neretvo februarja 1943 – kako se je na vse to odzval Tito: »Predvsem smo dolžni skrbeti za svojo vojsko in svoje ljudi.«

To je bilo prvič, da je nekdo v centralnem komiteju odkrito formuliral neistovetnost z Moskvo. Bilo pa je tudi prvič, da je moja zavest, neodvisno od Titovih besed, vendar ne brez povezave z njimi, ošnil blesk te neistovetnosti – če se hočemo ohraniti v smrtnem boju med nasprotnimi svetovi.

3) 29. novembra 1943 so bili v Jajcu na II. zasedanju Proti-fašističnega sveta sprejeti sklepi, ki so dejansko pomenili uzakonitev novega družbenega in državnega reda v Jugoslaviji. Hkrati je bil ustanovljen Nacionalni komite kot začasna vlada Jugoslavije. Pri pripravi teh sklepov na sejah Centralnega komiteja Komunistične partije je bilo odločeno, da Moskve ne obveščamo, dokler ne bo vse končano – iz dotedanjih izkušenj z Moskvo in iz naravnosti njene propagande smo vedeli, da tega ne bo mogla razumeti. In res je bil odziv Moskve na te sklepe tako negativen, da nekaterih delov ni predvajala niti radijska postaja Svobodna Jugoslavija, ki je sicer v Sovjetski zvezi delovala za potrebe vstajniškega gibanja v Jugoslaviji. Sovjetska vlada torej ni razumela najpomembnejšega dejanja jugoslovanske revolucije – tistega, ki jo je preoblikovalo v novo ureditev in jo pripeljalo na mednarodni oder. Šele ko je postalo očitno, da se Zahod na sklepe v Jajcu odziva z razumevanjem, je Moskva spremenila svoje stališče in se prilagodila realnosti.

A kljub vsej grenkobi teh izkušenj, katerih pomen so lahko razumeli šele po prelomu z Moskvo leta 1948, kljub različnim oblikam obstoja se jugoslovanski komunisti niso imeli le

za ideološko vezane na Moskvo, temveč tudi za njene najbolj dosledne privrženke. Čeprav so jih življenjske revolucionarne in druge realnosti vedno bolj dosledno in nespravljivo ločevale od Moskve, so ravno to, zlasti svoje uspehe v revoluciji, jemali kot potrditev svoje navezanosti nanjo in na ideološke sheme, ki jih je predpisovala. Zanje Moskva ni pomenila le političnega in duhovnega središča, temveč tudi uresničitev pravzaprav abstraktnega ideala »brezrazredne družbe«, nečesa, kar jim ni le ublažilo in olajšalo žrtvovanj in trpljenja, temveč je v njihovih očeh upravičevalo lasten obstoj.

• 12

To je že bila partija, ki ni bila le ideološko edinstvena kot sovjetska, temveč je bila zvestoba sovjetskemu vodstvu eden bistvenih elementov njene izgradnje in delovanja. Stalin ni bil le nesporni in genialni voditelj, temveč tudi utelešenje same ideje in sanjane nove družbe. To malikovanje Stalinove osebnosti je, tako kot bolj ali manj vse v Sovjetski zvezi, dobivalo iracionalne oblike in obseg. Vsako dejanje sovjetske vlade, na primer napad na Finsko, vsaka negativnost v Sovjetski zvezi, na primer procesi in čistke, vse je bilo upravičeno in opravičeno, in kar je morda videti še bolj čudno: komunistom se je posrečilo sebe prepričati o smotrnosti in resničnosti vsega, in še lažje od tega – izriniti neprijetna dejstva iz zavesti in jih pozabiti.

Med nami komunisti so bili ljudje z razvitim čutom za estetiko in obsežnim poznavanjem literature in filozofije, pa vendar smo se navduševali ne le nad Stalinovimi pogledi, temveč tudi nad »popolnostjo« njegove oblike. Tudi sam sem v razpravah večkrat govoril o kristalni jasnosti sloga, prodorni logiki in harmoniji Stalinovih govorov, ki naj bi izražali najvišjo modrost, čeprav mi ravno takrat pri drugem avtorju enakih lastnosti ni bilo težko ugotoviti, da gre pravzaprav za brezbarvnost in omejenost ter nerodno mešanico vulgarne žurnalistike in Biblije. Včasih je to dobilo tudi smešne oblike: resno so jemali, da se bo vojna končala leta 1942, ker je tako rekel Stalin, toda ko se to ni zgodilo – je bila prerokba poza-

bljena, ne da bi prerok izgubil kaj svoje nadčloveške moči. Pravzaprav se je jugoslovanskim komunistom dogajalo isto kot vsem tistim skozi dolgo človeško zgodovino, ki so svojo in človeško usodo podredili izključno eni sami ideji: nevede so si izmislili Sovjetsko zvezo in Stalina, kakršna so nujno potrebovali za svoj boj in njegovo utemeljitev.

Jugoslovanska vojaška misija je zato v Moskvo odšla z idealnimi predstavami o sovjetski vladi in Sovjetski zvezi na eni strani in s svojimi praktičnimi potrebami na drugi. Na videz je spominjala na misijo, poslano k Britancem, vendar je po svoji sestavi in stališčih hkrati pomenila tudi neformalno povezavo s političnim vodstvom enakih pogledov in ciljev. Preprosteje: misija je morala imeti tako vojaški kot partijski značaj.

13 ■

2.

Zato sploh ni bilo naključje, da je Tito poleg generala Velimirja Terzića na misijo napotil tudi mene kot visokega partijskega funkcionarja – že nekaj let sem bil član najožjega partijskega vodstva. Podobno so bili izbrani tudi drugi člani misije – partijski ali vojaški funkcionarji, med njimi pa je bil tudi finančni strokovnjak. V misiji je bil tudi atomski fizik Pavle Savić, vendar z namenom, da v Moskvi nadaljuje svoje znanstveno delo. Seveda smo bili vsi v uniformah – tudi jaz sem imel čin generala. Mislim, da je k temu, da so me izbrali, prispevalo tudi dejstvo, da sem dobro znal ruski jezik – naučil sem se ga v zaporu, pa tudi to, da pred tem nisem bil v Sovjetski zvezi in nisem bil obremenjen z nobeno frakcionarško ali deviantno preteklostjo. Tudi drugi člani misije še niso bili v Sovjetski zvezi in nihče od njih ni dobro znal ruščine.

Bil je začetek marca 1944.

Nekaj dni je minilo v zbiranju članov misije in njihovem opremljanju. Naše uniforme so bile stare in neenake, in ker ni bilo dovolj drugega blaga, so iz zaseženih oblek italijanskih

častnikov naredili nove. Ravno tako je bilo treba imeti potne liste za prehod čez britanska in ameriška ozemlja, zato so bili na hitro natisnjeni – to so bili prvi potni listi nove jugoslovanske države in so nosili Titov osebni podpis.

Skoraj spontano se je pojavil predlog, da Stalinu prinesemo darila. Ampak kakšna in od kod? Neposredna okolica – Vrhovni štab je takrat bil v Drvarju – so bile večinoma požgane vasi ter izropana in uničena majhna mesta. Kljub temu se je našla rešitev: Stalinu bomo odnesli eno od pušk, izdelanih v partizanski tovarni v Užicu leta 1941 – našli so jo z veliko težavo. Tudi iz vasi so začela prihajati darila – torbice, brisače, kmečka oblačila in obutev. Izbrali smo najboljše; med njimi so bili tudi opanki iz surovega usnja, vse drugo pa je bilo revno in primitivno. Ampak ravno zato, ker je bilo takšno – ljudska prostosrčnost – smo se odločili, da je treba to odnesti.

• 14

Misija je imela nalogo, da organizira sovjetsko pomoč Narodnoosvobodilni vojski Jugoslavije. Hkrati nam je Tito dal nalogo, da prek sovjetske vlade ali drugih kanalov dosežemo, da se osvobojenim ozemljem Jugoslavije začne dodeljevati pomoč UNRRA. Sovjetsko vlado naj bi zaprosili za posojilo v višini 200.000 dolarjev za stroške naših misij na Zahodu – Tito je poudaril, naj izjavimo, da bomo ta znesek in pomoč v orožju in zdravilih vrnili po osvoboditvi države.

Misija je morala s seboj vzeti arhiv Vrhovnega štaba oziroma Centralnega komiteja Komunistične partije.

Najpomembneje pa je bilo, da je bilo treba pri sovjetski vladi preveriti možnosti za priznanje Nacionalnega komiteja kot začasne legalne vlade in prek nje delovati v tej smeri pri zahodnih zaveznikih.

Misija naj bi vzdrževala stik z Vrhovnim štabom prek sovjetske misije, lahko pa bi uporabila tudi staro povezavo prek Kominterne.

Poleg teh misijskih nalog mi je Tito naročil, naj pri Dimitrovu oziroma pri Stalinu, če bom prišel do njega, preverim, ali so kakšne pripombe na delo naše partije.

Ta Titov nalog je bil zgolj formalen – poudarjanje discipline glede Moskve, saj je bil ravno on vsekakor najbolj prepričan, da je Komunistična partija Jugoslavije z odliko in edina opravila izpit. Govor je bil tudi o jugoslovanski partijski emigraciji – Titovo stališče je bilo, da se ni treba vpletati v medsebojne obtožbe, še posebej pa ne v tiste, povezane s sovjetskimi forumi in funkcionarji. Hkrati je Tito poudaril, da se moram paziti tajnic, saj jih je vseh sort, kar sem razumel ne le kot varovanje že tradicionalne partijske moralnosti, temveč tudi kot nepopuščanje čemur koli, kar bi ogrozilo ugled in posebnost jugoslovanske partije in jugoslovanskega komunista.

Vse moje bitje je trepetalo od veselih slutenj o čimprejšnjem srečanju s Sovjetsko zvezo, državo, ki je prvič v zgodovini združevala – to sem verjel z vero, tršo od kamna – neizneverjene sanje sanjačev, prizadevanja borcev in trpljenje mučencev. Tudi sam sem zanjo hiral in bil mučen v ječah, sovražil in prelival človeško kri in nisem prizanesel niti krvi svojih bratov.

Bila pa je tudi žalost – pustiti tovariše sredi bitke in svojo državo v smrtnem boju, vso še vedno v borbi in pogoriščih.

Od sovjetske misije sem se poslovil v bolj prisrčnem duhu kot med siceršnjimi srečanji z njo, objel tovariše, ki so bili ravno tako pretreseni, in se odpravil na improvizirano letališče blizu Bosanskega Petrovca. Tam smo si ves dan ogledovali letališče in se pogovarjali z njegovim osebjem, ki je že imelo videz in navade urejene in posebne službe, ter s kmeti, ki so se že navadili na novo vlado – na neizogibnost njene zmage.

V zadnjem času so tam ponoči redno pristajala britanska letala, vendar ne v večjem številu – največ eno do dve v eni noči – ki so odvažala ranjence in redke potnike ter prinašala material, najpogosteje sanitetni. Nedavno je neko letalo pripeljalo tudi džip kot darilo britanskega poveljstva Titu. Mesec pred tem je sredi popoldneva na istem letališču z letalom na smučeh pristala sovjetska vojaška misija: glede na terenske in

druge razmere je bil to pravi podvig, vendar pa tudi nenavadna parada glede na precejšnje spremstvo britanskih lovcev.

Tudi sam sem pristanek in vzlet svojega letala doživel kot podvig – letalo je moralo leteti tik nad ostrimi skalami, da je lahko pristalo na ozki in neravni ledini oziroma poletelo z nje.

Ampak kako žalostna je bila moja dežela, potopljena v temo! Gore blede od snega in raztrgane od črnih strmin, doline pa zavite v temo, brez kapljice svetlobe vse do morja in čezenj. Spodaj je vojna, strašna, strašnejša od vseh tudi za to deželo, vajeno korakanja, dihanja z vojniki in upori – ljudstvo se davi z osvajalcem, še bolj ogorčeno pa se med seboj koljejo rodni bratje. Kdaj bodo vzplamenele luči v vaseh in mestih moje dežele? Bo ta iz sovraštva in smrti našla pot v veselje in mir?

• 16

Naš prvi postanek je bil Bari v Italiji, kjer je bila pomembna baza jugoslovanskih partizanov – bolnišnice in skladišča, hrana in oprema. Od tam smo poleteli proti Tunisu. Zaradi nemških baz na Kreti in v Grčiji smo morali narediti ovinek, na kratko smo se ustavili na Malti kot gostje britanskega poveljnika in prispeli v prenočišče blizu Tobruka v času temačnega požara, ki je iz rdeče kamnite puščave iztegoval ognjene jezike po celotnem nebu.

Naslednji dan smo prispeli v Kairo. Britanci so nas neopazno nastanili v hotelu in nam dali avtomobil v uporabo. Trgovci in služabniki so zaradi peterokrakih zvezd na kapah mislili, da smo Rusi, vendar je bilo prijetno slišati, da vedo za naš boj, ko smo jim hiteli razlagati, da smo Jugoslovani, ali omenili Titovo ime. V neki trgovini so nas pričakale kletvice v našem jeziku, ki se jih je prodajalka nedolžno naučila od emigrantskih častnikov, pa tudi skupina teh istih častnikov, ki so se, vsi v zanosu strasti do boja in hrepenenja po izmučeni deželi, izrekli za Tita.

Ko sem izvedel, da je vodja UNRRA, Lehman, v Kairu, sem sovjetskega poslanca prosil, naj me odpelje k njemu, da mu

predstavim naše zahteve. Američan me je sprejel brez odlašanja, vendar hladno, in izjavil, da bodo naše zahteve obravnavali na naslednji skupščini UNRRA in da UNRRA načeloma deluje prek legalnih oblasti.

Da bi moja primitivna in napihnjena predstava o zahodnem kapitalizmu kot neizprosni sovražnik vsakega napredka ter majhnih in zatiranih našla kakršno koli utemeljitev že na prvem srečanju z njegovimi predstavniki, nas je gospod Lehman sprejel leže, saj je imel nogo v mavcu in je zaradi tega in zaradi vročine očitno trpel, posledično pa sem tudi naš obisk razumel kot nadlegovanje, medtem ko je bil njegov prevajalec v ruščino – kosmat hrust z grobimi potezami – zame kot naročena podoba bandita iz kavbojskih filmov.

17 ■

Pravzaprav pa nisem mogel biti nezadovoljen z obiskom pri prijaznem Lehmanu – svoje zahteve smo predali in obljubil nam je, da jih bodo obravnavali.

Seveda smo tridnevno bivanje v Kairu izkoristili za ogled zgodovinskih znamenitosti, in ker je v Kairu bival prvi vodja britanske misije v Jugoslaviji, major Deakin, smo bili tudi njegovi gostje na intimnem kosilu.

Iz Kaira smo prileteli v britansko oporišče v Habaniji blizu Damaska. Britansko poveljstvo nas ni hotelo odpeljati v Damask, ker naj tam ne bi bilo povsem varno, kar pa smo razumeli kot prikrivanje kolonialističnega terorja, ki ga tam zagotovo izvajajo nič manj drastično kot nemška okupacija v naši državi.

Namesto tega so nas Britanci povabili na športno prireditev svojih vojakov. Šli smo in posedli so nas poleg poveljnika. Smešni smo se zdeli sami sebi in zagotovo tudi vljudnim in sproščenim Angležem – stisnjeni z vojaškimi pasovi in zapeti do grla.

Dodelili so nam majorja, veselega in dobrodušnega strička, ki se je opravičeval, ker ne zna veliko rusko – pozabil je še tisto, kar se je naučil kot intervencionist v Arhangelsku. Bil je navdušen nad Rusi, njihove delegacije so se ustavljale tudi

v Habaniji, vendar ne nad njihovim družbenim sistemom, temveč nad njihovo preprostostjo in predvsem odločnostjo pri pitju ogromnih kozarcev vodke ali viskija na eks – »Za Stalina, za Churchilla!«.

Major je mirno, vendar ne brez ponosa govoril o bojih proti domačinom, ki so jih hujskali nemški agenti – hangarji so bili res prerešetani od krogel.

V svojem doktrinarstvu smo težko doumeli možnost, še posebej pa razumnost žrtvovanja »za imperializem« – tako smo gledali na boj Zahoda, v sebi pa smo občudovali junastvo in pogum Britancev, ki so se v daljnih in vročih azijskih puščavah, maloštevilni in brez možnosti pomoči, uprli in zmagali. Čeprav takrat nisem bil sposoben priti do širših zaključkov, je to zagotovo prispevalo k mojim poznejšim spoznanjem, da ne obstaja samo en ideal in da na našem globusu obstaja veliko – nešteto človeških koordinatnih sistemov.

Britancem nismo zaupali in smo bili do njih zadržani. Še posebej veliki pa so bili naši strahovi in primitivne naše predstave o njihovi obveščevalni službi – *Intelligence Serviceu*. Bila je mešanica doktrinarnih poenostavitev, vpliva senzacionalistične literature in izgubljenosti novincev v velikem svetu.

Zagotovo bi bili ti strahovi manjši, če ne bi bilo tistih vreč z arhivi Vrhovnega štaba. Vsebovala je tudi depeše med nami in Kominterno. Sumljivo je bilo tudi to, da britanske vojaške oblasti niso pokazale večjega zanimanja, kakor če bi bili v teh vrečah čevlji ali pločevinke. Vso pot sem jih držal ob sebi, in da ponoči ne bi bil sam, je pri meni spal tudi Marko »Piper«, predvojni komunist iz Črne gore, preprost, zato pa toliko bolj pogumen in vdan.

Zgodilo se je, da je v Habaniji ponoči nekdo tiho odprl vrata moje sobe – opazil sem to, čeprav vrata niso zaškripala, opazil sem postavo domačina v mesečini in, zapleten v mrežo proti komarjem, zakričal, pograbil revolver izpod glave. Marko je skočil pokonci, ležal je oblečen, vendar je neznanec izginil.

Zagotovo se je domačin izgubil ali pa je hotel kaj ukrasti. Toda za nas je bila njegova nepomembna pojava dovolj, da smo v njej videli prste britanske špijonaže in okrepili svojo že tako napeto budnost. Bili smo srečni, ko so nam Britanci že naslednji dan dali na voljo letalo za Teheran.

Teheran, skozi katerega smo se gibali – od sovjetskega poveljstva do sovjetskega veleposlaništva – je bil že del Sovjetske zveze. Sovjetski častniki so nas sprejeli z nevsiljivo prisrčnostjo, v kateri je bilo ravno toliko tradicionalne ruske gostoljubnosti kot solidarnosti borcev za isti ideal na dveh straneh sveta. V sovjetskem veleposlaništvu so nam pokazali okroglo mizo, za katero je zasedala Teheranska konferenca, in tudi sobo v prvem nadstropju, kjer je stanoval Roosevelt – tam zdaj ni nihče bival in vse je bilo tako, kot je ostalo za njim.

Končno nas je sovjetsko letalo poneslo v Sovjetsko zvezo – uresničitev naših sanj in naše upanje. In kolikor bolj smo se poglobljali v njen sivkasto-zelen prostor, bolj me je prevzemalo novo čustvo, ki sem ga do takrat komaj slutil – kot da bi se vračal v starodavno, neznano, pa vendar svojo domovino.

Vedno mi je bilo tuje kakršno koli panslavistično čustvo in niti na moskovske panslavistične ideje tistega časa nisem gledal nič drugače kakor na manever zaradi mobilizacije tudi konservativnih sil proti nemški invaziji. To čustvo je bilo nekaj povsem drugega in veliko globljega ter je presegalo celo okvire moje pripadnosti komunizmu. Megleno sem se spominjal, da že skoraj tri stoletja jugoslovanski vizionarji in borci, državniki in gospodarstveniki – večinoma nesrečni vladike izmučene Črne gore – romajo v Rusijo in v njej iščejo razumevanje in odrešitev. Ali ne hodim po njihovih poteh? In ali ni to domovina naših prednikov, ki jih je neznani plaz zanesel na balkanski prepih? Rusija ni nikoli razumela južnih Slovanov in njihovih teženj – prepričan sem bil, da je bilo tako zato, ker je bila cesarska in spahijska. Toda veliko bolj dokončno je bilo moje prepričanje, da so končno odpravljeni vsi družbeni vzroki, z njimi pa tudi vsi drugi, ne le teh, temveč tudi vseh nesoglasij med

Moskvo in drugimi narodi. Takrat sem to videl kot uresničitev vesoljnega bratstva. Pa tudi kot osebno povezavo z obstojem prazgodovinske slovanske skupnosti.

Mar ni to ne le domovina mojih praprednikov, temveč tudi borcev, ki umirajo za končno človeško bratstvo in končno človeško oblast nad stvarmi?

Zlil sem se z razlivi Volge in neizmernimi sivimi ravninami kot s svojim lastnim praobstojem – z nekimi notranjimi vzgibi, ki so bili tudi meni samemu do takrat neznani. Na misel mi je prišlo, da bi poljubil rusko, sovjetsko zemljo, čim bi stopil nanjo – to bi tudi storil, če se mi ne bi zdelo religiozno, še bolj pa teatralno.

• 20

V Bakuju nas je pričakal poveljujoči general, redkobeseden hrust, ki je postal neobčutljiv zaradi vojašnic, zaradi vojskovanja, zaradi dolžnosti – utelešenje velike vojne in velike države proti uničujoči invaziji. V svoji grobi prisrčnosti se je čudil naši skoraj sramežljivi zadržanosti: »Kakšni ljudje so to – ne pijejo, ne jedo! Mi, Rusi, pa dobro jemo, še bolje pijejo in se najbolje tepemo!«

Moskva je bila temna in mračna ter s presenetljivo veliko nizkimi stavbami.

Kakšen pomen pa je to imelo v primerjavi s sprejemom, ki so nam ga priredili: časti glede na čin in namenoma zadržana prisrčnost zaradi komunističnega značaja našega boja? Kaj bi se lahko primerjalo z veličino vojne, o kateri smo verjeli, da je zadnja velika preizkušnja človeštva, ki je bila naše življenje in naša usoda? Mar ni vse blede in nepomembno v primerjavi z resničnostjo, ki je ravno tu, v sovjetski deželi, končno tudi naša in vsečloveška; iz nočne more v mirno in veselo resničnost?

3.

Nastanili so nas v Centralnem domu Rdeče armade – CDKA, nekakšnem hotelu, kjer so bivali sovjetski častniki. Hrana in vsi drugi pogoji so bili zelo dobri. Dali so nam tudi avto s

šoferjem Panovim, starejšim preprostim moškim malce pokvarjenega, vendar neodvisnega razmišljanja. Hkrati smo si prek častnika za zvezo, stotnika Kozovskega – mladega in zelo čednega fanta, ki je bil ponosen na svoje kozaško poreklo še toliko bolj, ker so kozaki v sedanji vojni »oprani« svojo protirevolucionarno preteklost – lahko kadar koli zagotovili sedeže v gledališčih, kinodvoranah ali kjer koli.

Nismo pa mogli vzpostaviti nobenega resnega stika z vodilnimi sovjetskimi osebnostmi, čeprav sem takoj prosil, naj me sprejme V. M. Molotov, takratni komisar za zunanje zadeve, po možnosti pa tudi J. V. Stalin, predsednik vlade in vrhovni poveljnik oboroženih sil. Tudi vsi moji napor, da bi po drugi poti predstavil naše zahteve in potrebe, so bili zaman.

Jugoslovansko veleposlaništvo, formalno še vedno kraljevo, mi je pri tem lahko še najmanj pomagalo, čeprav so veleposlanik Simić in tistih nekaj zaposlenih izjavili, da so za maršala Tita – čeprav formalno spoštovani, so bili v resnici še manj pomembni in zato še bolj nemočni od nas.

Tudi s pomočjo jugoslovanske partijske emigracije se ni dalo storiti ničesar. Bila je majhna – zdesetkana s čistkami – najpomembnejša oseba v njej pa je bil Veljko Vlahović. Bila sva istih let, oba Črnogorca in iz revolucionarnega študentskega gibanja z beograjske univerze proti diktaturi kralja Aleksandra. On je bil invalid iz španske državljanske vojne, jaz pa sem prihajal iz še hujše vojne. Sicer pa je bil človek visoke osebne morale, visoko izobražen in moder, čeprav je bil preveč discipliniran in ni razmišljal samostojno. Vodil je radijsko postajo Svobodna Jugoslavija, sodelovanje z njim je bilo dragoceno, vendar njegove zveze niso segle dlje od Georgija Dimitrova, ki je od razpustitve Kominterne skupaj z Manuiljskim vodil oddelek sovjetskega centralnega komiteja za tuje komunistične partije. Dobro so nas hranili, prijazno sprejemali, a pri vprašanjih, ki jih je bilo treba predstaviti in rešiti, se nismo mogli premakniti z mrtve točke. Resnici na ljubo je treba še enkrat poudariti, da so nas sprejeli z izjemno

prisrčnostjo in ustrežljivostjo. Toda šele ko sta naju z generalom Terzićem mesec dni po našem prihodu sprejela Stalin in Molotov in je bilo to objavljeno v tisku, so se nam čarobno odprla vsa vrata okorne sovjetske administracije in ozkih vrhov sovjetske družbe.

Vseslovanski komite, ustanovljen med vojno, je za nas prvi organiziral bankete in sprejeme. Vendar ni bilo treba biti komunist, da bi opazil ne samo izumetničenosti, temveč tudi nepomembnost te ustanove. Njegova dejavnost je bila reprezentativna in propagandna in kot taka očitno utesnjena. Poleg tega tudi njegovi cilji niso bili povsem jasni: komite so sestavljali večinoma komunisti iz slovanskih držav – emigranti v Moskvi, ki so jim bile ideje vseslovanske vzajemnosti tudi sicer tuje. Vsi so potihoma razumeli, da gre tu za oživiljanje nečesa, kar je že zdavnaj zastarelo, za neko prehodno obliko zbiranja, če ne okoli Rusije kot komunistične, pa vsaj za ohromitev protisovjetskih panslavističnih tokov.

Tudi sam vrh komiteja je bil nepomemben. Z njegovim predsednikom, generalom Gundorovom, v vsakem pogledu prezgodaj ostarelim in ozkogledim, ni bilo mogoče učinkovito razpravljati niti o vprašanih slovanske manifestativne solidarnosti. Tajnik komiteja Močalov je bil nekoliko bolj avtoritativen preprosto zato, ker je bil bližje sovjetskim varnostnim organom – v svojem bahaštvu je to nespretno skrival. Tako Gundorov kot Močalov sta bila častnika Rdeče armade, toda taka, ki sta se na fronti izkazala kot nesposobna – pri njihju je bilo opaziti zadržano malodušje ljudi, degradiranih na službo, ki je nista imela za svojo. Tajnica Nazarova, škrbasta in pretirano ustrežljiva, je bila edina, ki je imela nekaj, kar je spominjalo na ljubezen do Slovanov in njihovega trpljenja, kljub temu da je bila tudi njena dejavnost, kakor se je pozneje odkrilo v Jugoslaviji, podrejena sovjetskim obveščevalnim organom.

V Vseslovanskem komiteju se je veliko jedlo, še več pilo, največ pa govorilo. Govorniki so imeli dolge in prazne zdra-